

УДК 341; 347

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2022.2.10>

ДІТИ ВІЙНИ: ПРОБЛЕМИ СУРОГАТНОГО МАТЕРИНСТВА ПІД ЧАС ВІЙСЬКОВОЇ АГРЕСІЇ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ

Островська Богдана Василівна,

orcid.org/0000-0002-1791-7400

доктор юридичних наук,

в.о. провідного наукового співробітника відділу дослідження проблем взаємодії держави і громадянського суспільства

Київського регіонального центру

Національної академії правових наук України

Стаття присвячена дослідженню проблем комерційного сурогатного материнства як складової частини послуг допоміжних репродуктивних технологій в Україні. Детально проаналізовано його регулювання чинним національним законодавством України, а також положення законопроектів, які знаходяться на розгляді у профільному комітеті Верховної Ради України, що стосуються окремих аспектів сурогатного материнства.

Під час воєнного стану ще більше, ніж під час карантинних обмежень, проявилися всі підводні камені надання послуг сурогатного материнства українськими жінками іноземцям. У результаті постала низка проблем, зокрема з виконання зобов'язань згідно з договором сурогатного материнства, вирішення яких виявилось надзвичайно складним, а іноді неможливим в цих умовах.

Відсутність належного правового регулювання сурогатного материнства створює умови для зловживання, що збільшує ймовірність безконтрольного переміщення за межі території України новонароджених дітей, репродуктивних клітин, репродуктивних тканин, а також ембріонів людини, зокрема з метою вилучення ембріональних стовбурових клітин тощо. Такі дії за певних умов можуть кваліфікуватися як одна із форм торгівлі людьми.

В умовах вимушеної масової міграції українських жінок та дітей, а тим більше їх примусової депортації, питання охорони та відновлення репродуктивного здоров'я є особливо важливим. Наразі з метою першочергового захисту прав та якнайкращого забезпечення інтересів дітей, а також українських сурогатних матерів виникла необхідність перегляду всієї політики сурогатного материнства на державному рівні.

Враховуючи значні демографічні втрати, принесені на Україну спершу пандемією, а тепер – війною, основною концептуальною засадою законопроекту щодо врегулювання сурогатного материнства має бути вимога ст. 16 Конституції України у частині «збереження генофонду Українського народу». І саме на цьому обов'язку держави має бути зроблений основний акцент при розробці законодавчого врегулювання цієї сфери.

Визначено головні напрями вдосконалення та розробки нормативно-правових актів у сфері допоміжних репродуктивних технологій щодо сурогатного материнства. Зроблено висновок про необхідність спеціального правового регулювання сурогатного материнства на законодавчому рівні.

Ключові слова: права людини, репродуктивні права, допоміжні репродуктивні технології, репродуктивний туризм, комерційне сурогатне материнство, право на батьківство, право на материнство.

Ostrovska Bohdana. Children of War: problems of surrogate motherhood during military aggression of the Russian Federation against Ukraine

The article is devoted to the study of the problems of commercial surrogacy as a component of assisted reproductive technologies in Ukraine. Its regulation by the current national legislation of Ukraine is analyzed in detail, as well as the provisions of draft laws that are under consideration in the profile committee of the Verkhovna Rada of Ukraine concerning certain aspects of surrogacy.

During the martial law, even more than during the quarantine restrictions, all the pitfalls of the provision of surrogacy services by Ukrainian women to foreigners were revealed. As a result,

a number of problems have arisen, including the fulfillment of obligations under the surrogacy agreement, which have proved extremely difficult and sometimes impossible to resolve in these circumstances.

The lack of proper legal regulation of surrogacy creates conditions for abuse, which increases the likelihood of uncontrolled movement of newborns, reproductive cells, reproductive tissues and human embryos outside Ukraine, in particular to remove embryonic stem cells and etc. Such actions may, under certain conditions, qualify as a form of trafficking.

In the context of the forced mass migration of Ukrainian women and children, and even more so their forced deportation, the issue of protection and restoration of reproductive health is especially important. Currently, in order to protect the rights and best interests of children, as well as Ukrainian surrogate mothers, there is a need to review the entire policy of surrogacy at the state level.

Given the significant demographic losses brought to Ukraine first by the pandemic and now by the war, the main conceptual basis of the bill on the settlement of surrogacy should be the requirement of Art. 16 of the Constitution of Ukraine in the part «preservation of the gene pool of the Ukrainian people». And it is this duty of the state that should be the main emphasis in the development of legislative regulation in this area.

The main directions of improvement and development of normative-legal acts in the field of auxiliary reproductive technologies concerning surrogacy are determined. It is concluded that special legal regulation of surrogacy at the legislative level is necessary.

Key words: *human rights, reproductive rights, assisted reproductive technologies, reproductive tourism, commercial surrogacy, paternity right, maternity right.*

На розгляді у профільному комітеті Верховної Ради України (далі – ВРУ) перебуває низка законопроектів, що стосуються сфери допоміжних репродуктивних технологій (далі – ДРТ), зокрема сурогатного материнства. Це законопроект «Про допоміжні репродуктивні технології» № 6475 від 28.12.2021 р. (Суб'єкт права законодавчої ініціативи: Кабінет Міністрів України) (далі – законопроект № 6475). Ще два альтернативні йому проекти: «Про застосування допоміжних репродуктивних технологій» № 6475-1 від 11.01.2022 р. (Ініціатор: Дануца О.А.) (далі – законопроект № 6475-1) та «Про застосування допоміжних репродуктивних технологій та заміне материнства» № 6475-2 від 13.01.2022 р. (Ініціатор: Вагнер В.О.) (далі – законопроект № 6475-2).

Однак їх детальний експертний аналіз дозволяє зробити висновок, що наразі жоден із них не може бути прийнятий до розгляду на сесії ВРУ, оскільки зазначені законопроекти концептуально не відповідають сучасній демографічній та суспільно-політичній ситуації, яка склалася в Україні. Основною вадою є їх орієнтація передусім на комерційні інтереси медичних закладів, що надають послуги з ДРТ, зокрема сурогатного материнства, і переважно розраховані на іноземців, які мають фінансові можливості для оплати таких послуг. Між тим є значна кількість гро-

мадян України, які за медичними показниками не можуть зачати дітей та мають обмежені фінансові можливості реалізації своїх репродуктивних прав.

Окрім цього, в умовах воєнного стану відсутні можливості у правовий спосіб вирішувати питання, пов'язані з послугами сурогатного материнства, перетину кордону генетичними батьками (замовниками), так само як і їх дітьми, народженими в Україні, та визначення їх громадянства. Тому існує необхідність розробки нового законопроекту щодо послуг сурогатного материнства в Україні, в якому б низка актуальних проблем в цій сфері отримала належне правове регулювання.

Загострення демографічної кризи на тлі російської збройної агресії, яка триває на Україні вже 8 років, поглиблює важливість збереження української нації.

Метою статті є визначення головних напрямів вдосконалення та розробки нормативно-правових актів у сфері ДРТ щодо сурогатного материнства на основі аналізу чинного законодавства, законопроектів та проблем, які потребують спеціального правового регулювання на законодавчому рівні.

Україна вважається одним зі світових лідерів у сфері «репродуктивного туризму», другою після США країною міжнародного сурогатного материнства (за даними «The Wall Street Journal» [20]),

де комерційне сурогатне материнство є легальною і відносно дешевою (близько 50 тис. доларів в Україні в порівнянні зі 150 тис. доларів в США) для іноземців послугою, яка набула широкої популярності серед громадян США, Канади, Південної Америки, країн Європи (зокрема Німеччини, Франції, Іспанії), а також Азії.

Наразі практика сурогатного материнства в Україні проявляється в контексті реалізації права на батьківство та материнство не стільки для українських громадян, як для іноземців. Ліберальність українського законодавства у сфері сурогатного материнства зумовлена як низьким рівнем доходу більшості українських громадян, так і недостатньо розробленим національно-правовим регулюванням. Загалом сурогатне материнство в Україні є нішею приватного бізнесу, який більшою мірою не підконтрольний державі.

Відсутність належного правового регулювання сурогатного материнства створює умови для зловживання, що збільшує ймовірність безконтрольного переміщення за межі території України новонароджених дітей, репродуктивних клітин, репродуктивних тканин, а також ембріонів людини, зокрема з метою вилучення ембріональних стовбурових клітин тощо. Такі дії за певних умов можуть кваліфікуватися як одна із форм торгівлі людьми. При цьому в Декларації прав дитини, прийнятій резолюцією 1386(XIV) Генеральної Асамблеї ООН 20.11.1959 р., проголошено, що «дитина має бути захищена від усіх форм недбалого ставлення, жорстокості та експлуатації. Вона не повинна бути об'єктом торгівлі в будь-якій формі» (принцип 9) [18].

Спершу пандемія, а тепер російське військове вторгнення на Україну внесли значні корективи у сферу надання послуг сурогатного материнства (насамперед комерційного) у форс-мажорних обставинах у зв'язку з воєнним станом, введеним в Україні [13]. У результаті постала низка проблем, зокрема з виконання зобов'язань згідно з договором сурогатного материнства, вирішення яких виявилось надзвичайно складним, а іноді неможливим в цих умовах. Торгово-промислова палата України підтвердила, що «зазначені обставини з 24 лютого 2022 року до їх офіційного закінчення є надзвичайними, невідворотними

та об'єктивними обставинами для суб'єктів господарської діяльності та/або фізичних осіб по договору, окремим податковим та/чи іншим зобов'язанням/обов'язком, виконання яких/-го настало згідно з умовами договору, контракту, угоди, законодавчих чи інших нормативних актів і виконання відповідно яких/-го стало неможливим у встановлений термін внаслідок настання таких форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили)» [4].

Окремі аспекти проблеми правового регулювання сурогатного материнства в Україні підіймалися у працях Антонова С., Басай Н., Ватраса В., Головащук А., Квіт Н., Коренги Ю., Стефанчука Р., Стеценка С. та інших вітчизняних науковців.

Серед низки питань, які потребують врегулювання правовідносин у сфері сурогатного материнства на законодавчому рівні, слід звернути увагу на такі.

Українські жінки, які дали свою добровільну інформовану згоду на сурогатне материнство, залежать від правил, встановлених приватними клініками. Особливо гостро це стосується питань штучного переривання вагітності сурогатної матері; необхідності її постійної психологічної підтримки під час вагітності та після пологів, у випадку коли породілля намагається залишити, народжену нею дитину та ін.

Водночас сурогатному материнству притаманний й протилежний ризик, що стосується відмови генетичних батьків від дитини, пов'язаний із народженням хворої дитини або з діагностуванням хвороби ще на пренатальній стадії її розвитку, в результаті чого батькам зазвичай пропонують переривання такої вагітності, а сурогатну матір фактично примушують до абортів.

У законопроекті № 6475 (п. 5 ст. 7) передбачається обов'язкове проведення генетичної діагностики перед застосуванням ДРТ, а саме «преімплантаційного генетичного скринінгу донорів на відсутність генетичних захворювань, який дає змогу відібрати генетично здорові клітини, тканини, ембріони» [9]. Така норма певною мірою служить превентивним засобом щодо негативних наслідків, що можуть виникнути після процесу запліднення / імплантації та стати причиною для відмови батьків від їхньої дитини або прийняття

рішення про штучне переривання такої вагітності. Водночас у п. 2 ч. 1 ст. 16 цього законопроекту наголошено на важливості застосування принципу недискримінації, наділяючи осіб, щодо яких застосовуються ДРТ, правом на «правовий захист від будь-яких форм дискримінації за станом здоров'я» (зокрема за результатами генетичної діагностики) [9].

Договір сурогатного материнства передбачає передачу дитини після народження її батькам, однак на час збройної агресії безпечний перетин кордону генетичними батьками і транспортування дитини за кордон є окремою проблемою [19]. У нових обставинах воєнного часу, за яких всі рейси в Україну були скасовані, а уряди по всьому світу радили своїм громадянам покинути Україну, батьки вже не могли як за звичайних обставин в'їхати в країну, щоб свою забрати дитину, оскільки це означало б потрапити в зону бойових дій.

Разом із тим, оскільки застосування ДРТ з метою подальшої участі сурогатної матері зазвичай передбачає створення «запасних» ембріонів, виникає необхідність легального вивезення за межі території України репродуктивних клітин, репродуктивних тканин та ембріонів замовників-іноземців, а також українських громадян. Це питання підіймалося у вищезгаданих законопроектах № 6475 (ст. 25) та № 6475-1 (ст. 25), в яких пропонувалося встановлення спеціального порядку їх транспортування. Натомість законопроект № 6475-2 (ч. 2 ст. 19) містить положення, яке передбачає заборону їх вивозу, виділяючи при цьому важливий аспект – заборону їх продажу, попереджуючи тим самим комерціалізацію в тій частині послуг з ДРТ, яка може бути лише сферою донорства.

Проблема закриття кордонів під час пандемії створила перші перешкоди на шляху зустрічі народжених українськими сурогатними матерями дітей з їхніми генетично рідними батьками. Щоб потрапити до своїх дітей в Україну, біологічним батькам-іноземцям необхідно було через посольства їхніх країн звернутися до Міністерства закордонних справ України чи до Омбудсмена для отримання спеціального дозволу на в'їзд. Після чого їм потрібно було вирішити питання легалізації правового ста-

тусу їхньої дитини, зокрема щодо її громадянства, отримання необхідних документів на дитину у відповідному посольстві (свідectvo про народження) на основі довідки про генетичну спорідненість. Після чого з дозволом на в'їзд вони могли легально покинути країну з їх дитиною. Проте часто законодавство тих країн, громадяни яких звертаються за послугами сурогатного материнства в Україну, забороняє або не регулює питання комерційного сурогатного материнства, і тоді такі батьки зустрічаються з юридичними перешкодами, які доводиться вирішувати на рівні Міністерства закордонних справ України спільно з Державною міграційною службою України та Міністерством юстиції України.

Вперше проблема вивезення дітей, народжених сурогатними матерями в Україні, постала в зв'язку карантинними обмеженнями та скасуванням авіарейсів влітку 2020 р. Ситуація, яка склалася, набула публічного розголосу через необхідність залучення держави до процедури надання дозволу на в'їзд біологічних батьків на територію України, щоб забрати власних, проте ще не оформлених юридично дітей. Стало відомо, що станом на червень в Україні заходилося понад півтори сотні таких дітей. За інформацією Уповноваженої ВРУ з прав людини Л. Денисової, до неї звернулося 149 пар іноземних громадян із 27 країн для допомоги у вирішенні цієї проблеми [14].

В умовах воєнного стану та окупації окремих територій України евакуація сурогатних матерів та новонароджених дітей стали вкрай складними. Щодо перевезення сурогатних матерів у безпечне місце, то при цьому може виникнути низка проблем, пов'язаних із неможливістю залишити небезпечну територію/зону бойових дій сурогатною матір'ю або ж з її небажанням виїжджати з України, де залишаються члени її сім'ї, насамперед діти, оскільки саме наявність дітей є однією з необхідних вимог для її участі в програмі сурогатного материнства.

Наразі точна кількість та місце перебування усіх народжених від українських сурогатних матерів дітей чи таких, які досі виношують, не відомі, оскільки це сфера приватного бізнесу і держава не веде окремого реєстру щодо таких випадків.

Державна реєстрація народження таких дітей проводиться відповідно до пункту 11 глави 1 розділу III Наказу Міністерства юстиції України «Про затвердження правил державної реєстрації актів цивільного стану в Україні» № 719/4940 від 18.10.2000 р. Відповідно до Правил подружжя реєструють батьками дитини, а щодо сурогатної матері робиться запис в графі «Для відміток» про те, що вона є «матір'ю дитини згідно з медичним свідоцтвом про народження» або «ідентифікована електронною системою охорони здоров'я за даними заяви про згоду на запис подружжя батьками дитини» [6].

Хоча згідно з договором сурогатного материнства дитина після пологів має бути передана її генетично рідним батькам, однак з огляду на форс-мажорні обставини з нею може перебувати вже не сурогатна матір, але й ще не її батьки. Поряд з дитиною може не бути й медичного персоналу, оскільки це є додатковою недержавною послугою для біологічних батьків, а тому за доглядом за такими дітьми часто наймають лише нянь (бебісітерів). При цьому умови, в яких перебувають такі діти, також достеменно невідомі.

Отже, залишається приватним питанням їхня подальша доля, насамперед чи була відмова від дитини, чи відбулося возз'єднання з батьками, громадянство якої країни отримала дитина, кого визнано її законними батьками. Тому є гостра необхідність створення окремого реєстру народжених в Україні сурогатними матерями дітей на основі інформації від Міністерства охорони здоров'я України та Міністерства юстиції України.

У зв'язку з розгортанням бойових дій на Україні обмеженість доступу до важливих документів, насамперед які підтверджують генетичну спорідненість між подружжям та дитиною, народженою сурогатною матір'ю в Україні, поставила під ризик питання легального вивезення та подальшого визнання батьківства щодо таких дітей відповідно до національного законодавства країн, громадянами яких є їх генетичні батьки.

Крім того, оскільки національне законодавство тих країн, громадяни яких звертаються до репродуктивних клінік в Україні, зазвичай є менш ліберальним, при пере-

тині кордону дитиною виникає низка правових питань, які можуть бути пов'язані з необхідністю реєстрації сурогатної матері як її законного опікуна. Зазвичай такі випадки стосуються законної реєстрації дитини на території Німеччини, Іспанії, а також Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії, де за національним законодавством батьками дитини визнаються біологічний батько та жінка, яка її народила. Тобто офіційно матір'ю дитини вважається сурогатна матір. При цьому свідоцтво про народження дитини, видане в Україні, не визнається, і необхідно надати судове рішення про встановлення факту спорідненості подружжя з дитиною, народженою сурогатною матір'ю на Україні. Тоді генетична матір матиме змогу всиновлення власної дитини. Фактично це діти, народжені поза законом [16]. З метою уникнення подібних казусів слід було обмежити застосування сурогатного материнства в Україні для громадян тих країн, де його заборонено їхнім національним законодавством.

Окремою проблемою залишається ймовірність підміни дітей ще на стадії імплантації ембріона. Питання встановлення кримінальної відповідальності за «порушення наслідування генетичних зв'язків при перенесенні ембріона» (у вигляді доповнення Кримінального кодексу України статтею 169¹) було направлено на розгляд комітетів ВРУ в проєкті Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо питань застосування допоміжних репродуктивних технологій за № 3488 від 15.05.2020 р. (Ініціатор: Дануца О.А.) [7]. Однак 07.09.2021 р. його було знято з розгляду. Аналогічне положення пропонувалося і в законопроєкті «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо правопорушень у сфері застосування допоміжних репродуктивних технологій» № 6517 від 13.01.2022 р. (Ініціатор: Вагнер В.О.) [8].

У випадку наявності умислу, тобто коли відсутність генетичного зв'язку між батьками-замовниками та дитиною, народженою сурогатною матір'ю, виникла в результаті обману (як з боку сурогатної матері, так і клініки репродуктивної медицини), такі дії навіть можуть підпадати під санкцію ст. 149 Кримінального кодексу

України [3] як торгівля дітьми. Причиною цього може бути те, що такі клініки зазвичай надають повний медичний супровід програми сурогатного материнства, самі здійснюють аналіз та видають довідку на генетичну спорідненість (результати ДНК-експертизи), що відкриває простір для неправомірних дій.

Водночас щодо обов'язку батьків забрати дитину з пологового будинку або іншого закладу охорони здоров'я, то ч. 3 ст. 143 Сімейного кодексу України передбачає: «Дитина може бути залишена батьками у пологовому будинку або в іншому закладі охорони здоров'я, якщо вона має істотні вади фізичного і (або) психічного розвитку, а також за наявності інших обставин, що мають істотне значення» [12]. У такому випадку право дитини на сім'ю «незалежно від віку та стану здоров'я», передбачене ч. 1 ст. 291 Цивільного кодексу України [15], зазнає істотних обмежень вже від самого народження. При цьому інтереси дитини вступають в конфлікт з інтересами її генетичних батьків. Водночас відповідно до ст. 3 Конвенції про права дитини, прийнятою резолюцією 44/25 Генеральної Асамблеї ООН 20.11.1989 р., закріплено принцип «якнайкращого забезпечення інтересів дитини», яким має приділятися першочергова увага [17]. Як один із шляхів розв'язання даної проблеми сурогатній матері слід було б надати право першочергового всиновлення народженої нею дитини за наявності її волевиявлення щодо цього.

Існує також низка інших проблем, які можуть виникнути під час недотримання умов, прописаних у договорі, що стосуються розголошення інформації про сурогатне материнство його учасниками; виплати компенсації сурогатній матері «в конверті», що ускладнює доведення (за необхідності) факту передачі їй коштів; відмови сурогатної матері від участі в програмі сурогатного материнства після імплантації ембріона замовників або навмисне припинення її контактів з клінікою після отримання частини матеріального забезпечення, призначеного для покриття необхідних витрат на вагітність.

Під час воєнного стану ще більше, ніж під час карантинних обмежень, прояви-

лися всі підводні камені надання послуг сурогатного материнства українськими жінками іноземцям. Утім, форми участі держави в механізмі контролю за процесом надання послуг сурогатного материнства іноземним громадянам мають бути обов'язково окреслені. Як мінімум – щодо наявності інформації про народжених від сурогатних матерів дітей в Україні. Ця інформація має надаватися медичними закладами, які надають послуги сурогатного материнства до Міністерства охорони здоров'я України, та формуватися у вигляді окремого реєстру, з врахуванням конфіденційності такої інформації (як лікарської таємниці чи таємниці всиновлення) з метою захисту прав дітей, які набули громадянство України і були вивезені за кордон їхніми генетичними батьками для завершення юридичної процедури всиновлення/зміни громадянства.

Водночас альтруїстичне сурогатне материнство дозволить уникнути багатьох проблем, які виникають при комерційному сурогатному материнстві, і при цьому забезпечити належний захист передусім прав дитини, сурогатної матері та генетичних батьків. При цьому для іноземців залишається можливість скористатися послугами сурогатного материнства. Альтруїстична основа безумовно суттєво зменшить кількість таких замовлень, оскільки зазвичай для українських жінок це більшою мірою легальний різновид заробітку. Однак це також дозволить уникнути юридичних перешкод у невизнанні дитини за кордоном, вирішивши основне завдання сурогатної матері – виносити та народити дитину.

В умовах вимушеної масової міграції українських жінок та дітей, а тим більше їх примусової депортації, питання охорони та відновлення репродуктивного здоров'я є особливо важливим. Наразі з метою захисту найкращих інтересів дитини, а також прав українських сурогатних матерів виникла необхідність перегляду всієї політики сурогатного материнства на державному рівні.

Слід наголосити, що в умовах значних демографічних втрат, принесених на Україну спершу пандемією, а тепер – війною, основною концептуальною засадою майбутнього законопроекту щодо врегулювання сурогатного материнства має бути

вимога ст. 16 Конституції України у частині «збереження генофонду Українського народу» [2]. І саме на цьому обов'язку держави має бути зроблений основний акцент під час розроблення законодавчого врегулювання цієї сфери.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Закон України «Основи законодавства України про охорону здоров'я». *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 4. Ст. 19. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text>.
2. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
3. Кримінальний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25-26. Ст. 131. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.
4. Лист Торгово-промислової палати України щодо засвідчення форс-мажорних обставин від 28.02.2022 № 2024/02.0-7.1. URL: <https://ucco.org.ua/uploads/files/621cba543cda9382669631.pdf>.
5. Наказ Міністерства охорони здоров'я України «Про затвердження Порядку застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні» від 09.09.2013 р. № 787. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1697-13>.
6. Наказ Міністерства Юстиції України Про затвердження правил державної реєстрації актів цивільного стану в Україні № 719/4940 від 18.10.2000 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0719-00#Text>.
7. Проект Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо питань застосування допоміжних репродуктивних технологій» № 3488 від 15.05.2020 р.
8. Проект Закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо правопорушень у сфері застосування допоміжних репродуктивних технологій» № 6517 від 13.01.2022 р.
9. Проект Закону України «Про допоміжні репродуктивні технології» № 6475 від 28.12.2021 р.
10. Проект Закону України «Про застосування допоміжних репродуктивних технологій» № 6475-1 від 11.01.2022 р.
11. Проект Закону України «Про застосування допоміжних репродуктивних технологій та заміне материнство» № 6475-2 від 13.01.2022 р.
12. Сімейний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 21-22. Ст.135. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>.
13. Указ Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» № 64/2022 від 24.02.2022 р. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397>.
14. Україна потребує нових законів щодо сурогатного материнства. І. Скачко. 26.06.2020. URL: <https://khp.org/1593175046>.
15. Цивільний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. №№ 40-44. Ст. 356. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.
16. «В якусь мить зникають всі табу»: біологічна мати з Німеччини про сурогатне материнство». *Deutsche Welle*. М. Бердник. 09.06.2020. URL: <https://p.dw.com/p/3dUey>.
17. Convention on the Rights of the Child, adopted and opened for signature, ratification and accession by General Assembly resolution 44/25 of 20 November 1989, entry into force 2 September 1990, in accordance with article 49. URL: <https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/crc.aspx>.
18. Declaration of the Rights of the Child, proclaimed by General Assembly Resoluton 1386(XIV) of 20 November 1959. URL: <https://www.unicef.org/malaysia/1959-Declaration-of-the-Rights-of-the-Child.pdf>.
19. In a Kyiv Basement, 19 Surrogate Babies Are Trapped by War but Kept Alive by Nannies. *The New York Times*. By Andrew E. Kramer and Maria Varenikova. March 12, 2022. URL: <https://www.nytimes.com/2022/03/12/world/europe/ukraine-surrogate-mothers-babies.html>.
20. Ukraine is the world Leader in Surrogacy, but Babies Are Now Stranded in a War Zone. *The Wall Street Journal*. By Isabel Coles. March 12, 2022. URL: <https://www.wsj.com/articles/ukraine-is-a-world-leader-in-surrogacy-but-babies-are-now-stranded-in-war-zone-11647081997>.